

Bibó István aktualitása

Ebben a tanulmányban két témakörrel foglalkozom majd. Először azt boncolgatom, hogy Bibó István életműve mennyire és miért időszerű ma is, és mennyiben avult el (I). Utána pedig arra a kérdésre keresem a választ, hogy a bibói oeuvre aktualitásának csökkenését miért élék meg oly sokan fájdalmas veszteségként (II).

I

1990 óta a Bibóról szóló megemlékezések mindig is tele voltak az új keletű „Bibó-felejtés” miatti lelkifurdalással és másoknak tett szemrehányásokkal, valamint a 80-as évek iránti nosztalgiával – még akkor is, ha Bibóból időközben tananyag lett, utcákat, intézményeket neveztek el róla, és szobrokat állítottak neki.

Tény és való: ha ma 1956-os felvételeket nézegetünk, nem ismerünk arra a modern országra, amelyben ma élünk. Valós probléma az is, hogy Bibó más nyelvet használt, mint mi; ő metaforikusan, esszéisztikusan írt. Valljuk be: „A szabadságszerető ember tízparancsolata” (Huszár 1989, 257–258) ma patetikus hangzik. Szerzője egy másik kor gyermeke volt, részben más problémákkal.

Ha azonban a gyakran hangoztatott vádat, a Bibó-felejtést vesszük górcső alá, egy lényeges tényezőt nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Csak azt tudjuk *feldolgozva* megőrizni emlékezetünkben, amit megértettünk! Egyvalamit pedig annak idején szinte senki nem gondolt át. Azt, hogy Bibó és 1956 örökségének felelevenítése nem a rendszerváltást alapozta meg, hanem a kádárizmus felszámolását. Azét a kádárizmusét, amely a forradalmat hazug módon ellenforradalomnak minősítette, és álnokul azzal vádolta, hogy restaurálni akarja a kapitalizmust. Az igazság viszont az, hogy Bibó 1956 után nem is engedte volna a választásokon indulni azokat a pártokat, amelyek vissza akarták állítani a nagy magántulajdont (Bibó 1990, 193). Ezért lehetett az ő nevé a zászlóra tűzve megdönteni a kádárizmus alapdogmáját, az „ötvenhatban restaurációs jellegű ellenforradalom volt” tételt. De ugyanezért lehetett Bibóra hivatkozva 1989-ben megkísérelni elodázni az államszocializmus teljes felszámolását is! (Lásd erről Balog 2010, 71–84.) És ugyanezért nem lehet(ett) rá építeni a nyolcvankilences rendszerváltást, amely visszaállította a nagytöke uralmát.

Az ötvenhatos közös nevező híján viszont ismét kiéleződött és a többpártrendszer domináns törésvonalává vált előbb a népi-urbánus ellentét, majd a jobboldal és a baloldal kölcsönös, kétoldalú hisztériája, amellyel szemben Bibó mindig is politikai pszichoterapeutaként próbált fellépni. Mivel azonban a kompetitív gazdaságban és politikában ez a terápiás beszédmód jórészt funkcióját veszítette, elsikkadtak a bibói életmű azon mondanói is, amelyek adaptálhatók lettek volna az új helyzetre. Bibó 1945-ben is figyelmeztetett arra, hogy a korábbi, autoriter rezsim komoly tömegtámogatást élvezett (Bibó 1986, II:13–81), és nem belső feszítőerő, hanem a külpolitikai erőviszonyok megfordulása döntötte meg. Őva intett attól is, hogy a politikai élet még azelőtt polarizálódjon, hogy a demokratikus minimum alapján a középben kialakult volna a konszenzus (Bibó 1986, II:13–81). Tisztában volt vele, hogy máskülönben közéletünkben újra eluralkodik az egzisztenciális fenyegetettség érzése, amely elől ki-ki ismét a személyes uralom, a klientúrák ólmelegébe menekül vissza, egyúttal felmentve magát a morális skrupulusok alól. Tudta azt is, hogy a folyamat végén a hisztéria normává, a hazugság kötelességgé válik, és kitermeli haszonélvezőit is, akik a hisztéria hullámainak a felületén úszkálnak (Bibó 1986, I:365–483).

Amitől Bibó óvni akart, végül mégis bekövetkezett. Nem hallgattunk rá, pedig a Bibóval bizonyos fokig szellemileg rokon Ulrich Beck (2003) a mi korunkat is kockázattársadalomként jellemzi, ahol már nem az „Éhes vagyok!”, hanem a „Félek!” a legjellemzőbb típusmondat. De már Bibó is tudta: a szüntelen bizonytalanságérzés elviselhetetlen, és hamar átadhatja a helyét annak a meggyőződésnek, hogy jobb a tartós, de biztos alávetettség, mint az állandó fenyegetettség, veszélyeztetettség (Dénes 2004). Szembesülnie kellett azzal, hogy hazánkban a személyes uralmon alapuló autoriter rendszerek jelentősebb tömegtámogatást élveznek, mint a polgári demokrácia. Azt is világosan látta, hogy minden országnak magának kell kivívnia a személyes uralom alóli szabadságot (Bibó 1986, II:13–81). Üzeneteinek figyelmen kívül hagyása, vagy inkább meg nem értése is okolható a mostani válságért.

A krízis azonban sajnálatos és paradox módon ismét aktuálissá teszi Bibót. Egyrészt a nem-marxista kapitalizmus-kritika képviselőjeként és a több lábon álló vegyes gazdaság híveként. Bibó ugyanis elvetette azokat a társadalomszervezési megoldásokat, amelyek akár a szabad piacot, akár az állami beavatkozást kiáltják ki egyedül üdvözítőnek (Bibó 1986, III:5–125; Bibó 1990, 759–783). Mindenekelőtt azonban válságkezelőként és tranzitológusként. Tanítványaim előtt mindig hangsúlyozom: inkább ne kívánjuk, hogy Bibó újra „divatba jöjjön”, mert amikor sokan tanulmányozzák, vitatják őt, olyankor mindig nagy baj van – elvégre ő mindenekelőtt politikai traumatológus volt, akit a legnagyobb vész idején veszünk elő.

Bibó munkásságában ez az attitűd a nemzetközi kapcsolatokban keletkezett konfliktusokra nézve is megnyilvánult. Amikor ezeket tanulmányozta, mindig szembehelyezkedett a nacionalizmussal, de az elsí-

ettett nemzetek fölötti integrációs kísérletekkel is (Bibó 1990, 373–389). Nemzetközi jogászként számos világpolitikai feszültségóccal foglalkozott, például a közel-keleti helyzettel (Bibó 1990, 587–683). Kerülte, hogy akár egyik, akár másik fél mellett egyoldalúan elkötelezze magát. Ez a beállítottsága kivételesnek mondható, és ma, amikor az arab országokban lejátszódó „népek tavasza” esélyeket teremt a demokratikus kibontakozás számára, gyümölcsöző lehet.

II

A Bibó-felejtés kérdéskörének van egy másik dimenziója is. Fel kell vetnünk, miért baj az, ha egy szerző elavul? Az irodalomtörténethez, művészettörténethez hasonlóan a politikatörténet is számos példáját ismeri annak, hogy az, aki egy adott korszakban meghatározó, megkerülhetetlen figurája volt az általa művelt diszciplínának, egy másik érában a feledés sorsára juthat. Ismert az az effektus is, hogy a fiak nemzedéke, identifikációjának keresése során, gyakran szembefordul apáinak generációjával, és helyette szimbolikus orientációs pontként a nagyszülők által megtestesített magatartásminták felé fordul. Mindezek tudatában akár – az éppen Bibóra oly jellemző! – jovialis iróniával is nyugtázhatnánk, hogy Bibó könyveinek is megvan a maga sorsa, és hogy a globalizáció és az individualizáció korának gyermekei szemében hősünk immáron „a papa moziját” képviseli.

Lehetne így is, de nem *így* van. A „Bibó-felejtés” a Bibó-recepció egyik toposzává nőtte ki magát, és ezt nem intézhetjük el annyival, hogy mindenféle recepciónak kísérőjelensége a lamentálás amiatt, hogy a hálátlan utókor nem fogadja meg a Nagy Ember intelmeit. Másutt kell keresnünk a jelenség gyökereit.

A recepció a múlt egyfajta feldolgozása a jelen problémáinak megoldása végett, és ennek során emlékekezést, de – elkerülhetetlenül – felejtést (Assmann 2004) is tartalmaz. Bibóval kapcsolatban azt állítom, hogy a felejtés azért hangzik el vádként, mert Bibó tragikus figura volt, és a kényszerűen derékba tört sorsa fölötti gyász és büntudat elaborációja még mindig nem történt meg. Bibó személye ma is lelkiismeret-furdalást kelt – ez pedig egy másik toposz: „erkölcsi zsenijének” emlegetése kapcsán érhető tetten. Ez másféle probléma, mint amiről fentebb szóltam.

Bibó személyiségének és munkásságának egyik legszembetűnőbb vonása a szó és tett egysége. Nem véletlenül nevezi „tettbeszédnek” életművét egyik tolmácsolója (Nagy 2001). Politikusként és közíróként morális politizálást hirdetett, ami nem újdonság, sokan mások is hangoztatták már. Ő azonban meg is valósította, amit deklarált. Műveiben a szerződészerűség, az európai módszerek, a szakszerűség, azaz a tisztesség, a korrektség híve volt. Ezek egyike sem eredeti vagy korszakalkotó eszme – Bibó azonban ezek szerint élt és cselekedett a

politikában, de magánemberként is, mégpedig a legkisebb pátosz nélkül. Akkor is, amikor az élete is veszélybe került emiatt.

Bibó ezáltal olyan mércét állított, amely kortársai számára, de ma is elérhetetlennek tűnik, és ezzel kihívást intéz befogadói felé. A kihívásra adott válasz lehet háritás, de lehet túlbuzgó követés is. Mindkettőben egyfajta zavar érhető tetten. Bibó nem futhatta be azt a pályát, amelyre képességei predesztinálták, és ez jövátéhetetlen, hiszen már 32 éve halott. Az azonban, hogy így történt, az ő döntésén alapult. A Kádár-rendszer neki is felajánlotta a karrier lehetőségét (lásd erről Gyarmati – Kukorelli 2009, 71). Azáltal, hogy nem fogadta el, Bibó mindenkit önvizsgálat elé állít, aki egzisztenciát teremtett 1989 előtt, azt is, aki eközben nem kötött elvtelen kompromisszumokat. Szembenézésre készítet: hogy ki-ki olyasmire emlékezzen, amire nem szeretne. Ez az igazi felejtés tárgya tehát, és nem Bibó személye – ő csak az alkalmat és a kontrasztot teremti meg hozzá. Bibó élete, művei és szenvedése adósaivá teszik olvasóit, amit soha nem törleszhetnek le.

Ez azonban nemcsak abból a decivilizációs folyamatból vezethető le, amelyen a magyar társadalom a XX. században keresztülment. Bibó (1986, I:221–243) egyik fő célkitűzése egy új elit megteremtése volt, amely szájbarágás és moralizálás nélkül, egyszerűen a cselekedeteivel nyújt „példázatos tapasztalatot” (Mannheim 1943; Bence – Kis 1991 [1980]) mások számára. Ez nem pusztán személyes meggyőződése volt, hanem – Mannheimtól átvett – szociológiai koncepciója is. Tudta, hogy az alkalmazkodás ugyanolyan fontos, mint a mintaadás, de azt is, hogy míg az előbbi mindenki számára szükséges, az utóbbi az elit kötelessége. Olyan magasra tette hát a mércét, hogy csak ő tudott neki megfelelni. Mindezt anélkül, hogy másokon számon kérte volna – hiszen máskülönben nem is lehetett volna hiteles. Ez pedig jézusi magatartás (Bibó 1986, III:5–125).

Bibó igazi, divathullámokon átfelülő időszerűsége éppen abban rejlik, hogy nem kötődik rendszerekhez, ideológiákhoz. Az a társadalmi be rendezkedés, amelyben ő hitt – az öngazgató szocializmus – egyelőre megvalósíthatatlan, de éppen ezért nem is járátódhatott le soha. Ma, amikor már régen lejáratódott a fasizmus, majd az államszocializmus is, de a neoliberalizmus is sokat vesztett hiteléből, ismét elővehetjük azokat a szerzőket, akiknek a „szavatossága” nem jár le 20, 30, vagy 40 év alatt, ami egy-egy rezsimelettartama – és Bibó István is ilyen ember volt.

Irodalomjegyzék

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* (Ford.: Hidas Zoltán.) Budapest, Atlantisz
 Balog Iván 2010: *Bibó István recepciója – Politikai átértelmezések.* Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely

- Beck, Ulrich 2003: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég
- Bence György – Kis János 1991 (1980): Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. In: *Bibó-émlékkönyv I*. Budapest, Századvég – Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 386–403.
- Bibó István 1986: *Válogatott tanulmányok I–III*. (Vál. és utószó: Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek: Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István.) Budapest, Magvető
- Bibó István, 1990: *Válogatott tanulmányok IV*. (Vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor.) Budapest, Magvető
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2004: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. (Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván, Tóth László Dávid.) Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó
- Gyarmati György – Kukorelli István (szerk.) 2009: *Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban*. Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium
- Huszár Tibor, 1989: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Debrecen, Kolonel Bt
- Mannheim, Karl 1943: *Diagnosis of Our Time*. London, Routledge & Kegan Paul
- Nagy J. Endre 2001: Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 111–145.

(Az Eszmélet Társadalomkritikai Szabadegyetem „Arcok a magyar humanista hagyomány történetéből” c. előadássorozatában elhangzott előadás [Kossuth Klub, 2011. február 8.] írásos változata.)